ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Հասարակական գիտություններ № 4, 1965 Общественные науки

Ջ. Ս. Կիրակոսյան

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՋՆՋՄԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Իմպերիալիստական Եվրոպան—ահա այն հուսակայանը,— գրել է Աշ. Հովհաննիսյանը,— որի վրա մեծ ու պստիկ «գործիչները» գծագրում էին մեղանում Հայաստանի աղստության հնռանկարը...»[1]։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին «Հորիզոն»-ը գրել է. «Եվրոպան, որ անասուններին հովանավորելու հաստատություններ ունի, մի՞թե կարող է թողնել, որ միլիոնավոր մարդիկ յաթաղանի ղոհ դառնան»[2]։

Բուրժուական Եվրոպայից ստրկամիտ ակնկալություն ունեցող մարդիկ անհավանական էին համարում, որ 20-րդ դարում քաղաքակիրթ մարդկությունը կարող է հանդուրժել այնպիսի սարսափներ, որոնք հատուկ էին միջնադարին։ Միամիտները չէին հասկանում, որ շներ խնամող եվրոպական կապիտալիստները ձեռնպահ էին մնալու հայկական կոտորածների դեպքում, որ հայ ժողովրդի ոչնչացումը կատարվելու էր «քաղաքակիրթ» արևմուտքի բարեհաճ թողտվությամբ։ Նրանք չէին գիտակցում, որ արևմտահայ ժողովրդի անտանելի գոյավիճակը չի կարող ինչ-որ չափով հետաքրքրել Հնդկաստանը ստրկացրած անգլիական գաղութարարներին, Աֆրիկան, Չինաստանը կողոպտող ֆրանսիական ու ամերիկյան իմպերիալիստներին։

Աշխարհը վերաբաժանելու նպատակով պատերազմ հրահրած, ժողովուրդների միջև ատելություն ու թշնամանք բորբոքած իմպերիալիստական տերությունների՝ Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, ցարական Ռուսաստանի կառավարող շրջանները ոչ միայն չխոչընդոտեցին հայ ժողովրդի ղանգվածային տեղահանության ու ջարդի թուրքական քաղաքականության իրագործմանը, այլև օբյեկտիվորեն նպաստեցին դրան։

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականության գլխավոր ոգեշնչողը կայզերական Գերմանիան էր։ Թուրքիան փաստորեն Գերմանիայի վասալն էր և ենթարկված էր կայզերի ու գերմանական իմպերիալիստական մոնոպոլիաների, միլիտարիստների կամքին։ Ինչպես ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ հարցերում, հայկական հարցը յուրովի լուծելու գործում նույնպես Էնվեր — Թալեաթ — Ջեմալ եռյակը ստանում էր Թուրքիայում ծառայող գերմանական զինվորականության և այլ ներկայացուցիչների կատարյալ օժանդակությունը։ Արևմտահայության օրհասին վերաբերող գերմանական աղբյուրներին լավատեղյակ Հ. Տաշեանը գրում է, որ առանց Գերմանիայի «ընձեռած նյութական ու բարոյական աջակցության և առանց յուր թիկունքը հզորագույն մի աղգի օժանդակությամբ ապահովելու կամ ապահով կարծելու, այսպիսի

1 «Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան», վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով, Երևան, 1926, էջ X։

2 «Հորիզոն», 18.5, 1913, № 108։

ահավոր մի եղեռն պիտի չձեռնարկեր գործելու Թուրք վարչությունը»[3]։ Տարլեն նույնպես գտնում է, որ «բավական կլիներ գերմանական իշխանությունների մի խոսքը, որպեսզի հետ պահեին կոտորածների երկու ղեկավարներին՝ Թալեաթ փաշային և Էնվեր փաշային»[4]։

Վերջին հաշվով գերմանական ֆինանսական անընդմեջ օգնությունն էր, որ դեռ կանգուն էր պահում խորտակման բոլոր նշանները դրսևորող թուրքական պետականությունը։ Այդ օժանդակությունն էր Թուրքիային հնարավորություն տալիս շարունակելու պատերազմը, երկրի ներսում իրականացնելու ջարդարարական բոլոր միջոցառումները։ Թուրքական կառավարողները գերմանական օժանդակությունը գործադրում էին իրենց տրադիցիոն քաղաքականությունն ավելի կազմակերպված և համապարփակ դարձնելու համար։ Ֆրանսիական «Լա Բևյու» թերթի խմբագիր Ժան Ֆինոն նկատել է, որ «Գերմանիան Փոքր Ասիայի վրա ունեցած իր նպատակը չկարողանալով իրագործել ողջ հայերի միջոցով, վճռեց պարզապես նրանց դիակների և բնակարանների ավերակների վրայով անցնել»[5]։

Մինչև մասսայական տեղահանումներն ու կոտորածը, Էնվերը և Թալեաթը խորհրդակցել էին Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի հետ, իրազեկ պահել նրան իրենց պլանը։ Վերջինս հավանություն էր տվել այդ դիվային ծրագրին[6], այդ ոգով նախապատրաստելով և համապատասխան կարգադրություններ անելով Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի ու Բաղդատի հյուպատոսներին։ Վանգենհայմը 1915 թ. մայիսի 31-ին կրկնում էր հայկական ապստամբության կողմից Օսմանյան կայսրությանը սպառնացած ինչ-որ վտանգի թուրքական վերսիան։ Իսկ գերմանական դեսպանության ռազմա-ծովային կցորդ Հյումանը, որը Վիլհելմ II-ի մերձավոր գործակալն էր, բացահայտ հայտարարում էր, որ «Թուրքերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ»[7]։

Ստանալով ավագ դաշնակցի համաձայնություն, թուրքական ջարդարարներն ավելի համարձակ դարձան։ 1915 թ. մայիսի վերջին ոչ մի տեղ ապստամբություն չկար. Վանը արդեն ռուսական բանակի ձեռքում էր, բայց թուրքերը ամբողջ երկրով մեկ գործի անցան։ Հունիսի 10—14-ը, երբ նրանք Կամախի կիրճում, կանոնավոր բանակը գործի դնելով, կանանց ու երեխաների սպանդանոց էին սարքում, այրում Մուշը, ոչնչացնում էրզրումցիներին ու բիթլիսցիներին, գերմանական դեսպանը հաղորդագրություններ էր հղում Բեռլին «զինվորական նկատառումների մասին»։ Իսկ երբ կոտորածի ալիքն անցավ Տրապիզոն, Սեբաստիա, Խարբերդ և այլուր, որտեղ և ոչ մի ռազմական նկատառումներ չէին կարող լինել, այս անգամ դեսպանը բավարարվեց «տեղական իշխանություններին» սխալների մասին խոսելով։ Գերմանիան իր առաջին պաշտոնական հուշագիրը թուրքական կառավարությանը ներկայացրեց 1915 թ. հուլիսի 4-ին, այսինքն՝ Վանի դեպքերից ճիշտ երեք ամիս և Մուշի, Էրզրումի, Տրապիզոնի ու այլ շրջաններում կատարված կոտորածներից մեկ ամիս հետո։ Սա հենց խոսում է հուշագրի ձևական լինելու մասին։ Գերմանիան ստիպված էր

---

3 Տաշեան Հ. Հակոբոս Վ., Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921, էջ 5—6։

4 Е. Тарле, Соч., т. 5, М., 1958, стр. 401.

5 «Մշակ», № 264, 25.11, 1916։

6 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 16։

7 Ե. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 402։

այդպիսի բայլի դիմել, որովհետև մյուս տերություններն արդեն բողոքներ էին ներկայացրել, և ինչ-որ չափով թուրքական դաղանություններից սահմանազատվելը ստացել էր դիվանագիտական և քաղաքական անհրաժեշտ նշանակություն՝ գոնե պատմության համար։ Նախ, այնտեղ նորից հիշատակվում էր «օրինական պաշտպանական միջոցների», «ռազմական պատճառներով թելադրված» քայլերի մասին թուրքական պաշտոնական կեղծիքը, համաձայնություն էր հայտնվում հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածը «ներքին խնդիր» համարելու մասին թուրքական տեսակետին, որը շարադրվել էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների կողմից արված հայտարարությանն ի պատասխան թուրքական կառավարության հունիսի 6-ի պատասխանում։ Միայն նոտայի երկրորդ մասում գերմանական կառավարությունը կցկտուր դժգոհություն էր հայտնում թուրքական տեղական իշխանությունների հասցեին, որոնք չէին կանխել էքսցեսները։ Իհարկե, գլխավորը սա չէր, քանի որ Գերմանիան «օրինավոր պաշտպանություն» էր համարում մի ամբողջ ժողովրդի դեմոցիդը, պաշտպան կանգնում Էնվեր — Թալեաթ մարդասպան ոհմակին։ «Այժմ հասկանալի է,— դրում է Տաշեանը,— թե ինչու թուրքերը որևէ կարևորություն չտվին այս և հաջորդ բոլոր բողոքներուն, զորոնք ներկայացուցին հաջորդող դեսպանները...»[8]։

Այդ իմաստով չափազանց բնորոշ է Թալեաթի և պատերազմի ժամանակ Կոստանդնուպոլիս ժամանած Լեպսիուսի զրույցը։ Երբ վերջինս խոսք է բացում Միջագետքի անապատներում գտնվող հարյուր հազարավոր հայերի կյանքը խնայելու մասին, Թալեաթն ի «արդարացումն» իրենց գործած ոճիրի, ուղղակի ասում է Լեպսիուսին. «Ինչ որ դուք (իմա՝ գերմանական ղեկավարները) ասում եք, մենք կատարում ենք Ձեր ծրագիրը»[9]։

Հիրավի, դա ճշմարտություն է։ Գերմանական միլիտարիզմն իր էքսպանսիոնիստական պլանների իրագործման ճանապարհին կանգ չէր առնում և ոչ մի միջոցի առաջ։ Նա էական դեր խաղաց Թուրքիային դեպի հայ ժողովրդի ոչնչացման ուղին հրելու գործում։ Պատերազմի նախօրյակին ցարական արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացված մի զեկուցագրում, որտեղ տրված է Թուրքիայում և ամբողջ Մերձավոր Արևելքում Գերմանիայի հետապնդած նպատակների բազմակողմանի վերլուծությունը, ասվում է այն մասին, որ «Անատոլիայում (բայց ոչ Կիլիկիայում) թուրքերի կողմից հայերի կոտորած կազմակերպելու թույլտվության առջև Գերմանիան նույնիսկ կանգ չի առնի», որ Գերմանիան «Միջագետքը կբնակեցնի աշխատասեր և արժեքավոր, կուլտուրական տարրով»՝ հայերով «և այդպիսով կնպաստի Թուրքիայում իր քաղաքական և տնտեսական խնդիրների իրականացմանը»[10]։

Հայերին իրենց դարավոր, պապենական հողից զրկելու և անապատային վայրերն ուղարկելու գաղափարի ջերմեռանդ պաշտպանությամբ էին հանդես գալիս գերմանական քաղաքագետները՝ հանձինս ֆոն դեր Հոլցի, ֆոն Սանդերսի, Պաուլ Ռոհրբախի, Նաումանի և այլոց։ Նրանք չէին թաքցնում, որ իրենց «ռազմական նպատակների ճանապարհին» հայերը խոչընդոտ էին[11]։

---

8 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 19։

9 ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 41։

10 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թ. 85—88։

11 H. P. Hacobian, Armenia and the War, London, p. 91.

Գերմանիայի այս դիրքորոշման մեջ պակաս դեր չխաղաց նաև գերմանական մոնոպոլիաների տնտեսական էքսպանսիան Մերձավոր Արևելքում։ Մինչդեռ պատերազմից շատ առաջ գերմանական պետական գործիչները դեմ չէին հայերի վրա հենվելուն, իրենց տնտեսական գործունեությունը Բաղդատի երկաթուղու կառուցման շնորհիվ ստեղծված լայն ասպարեզում ծավալելուն, ինչպես և անապատային շրջանների տնտեսական կյանքին զարկ տալու համար հայերին իբրև գործիք օգտագործելուն,— այժմ նրանք ղեկավարվում էին գլխավորապես անգլիական ու ֆրանսիական կապիտալի հետ կապված հայկական առևտրական բուրժուազիայի մրցակցությունից ազատվելու, գերմանական բացարձակ տիրապետություն հաստատելու միտումով։ Թուրքիայում ապրող «հայերը,—նկատում է Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը,— որ մեծ մասամբ կրթություն էին ստացել ֆրանսիական և ամերիկյան դպրոցներում, խոսում են ֆրանսերեն և անգլերեն։ Արևմտյան Եվրոպայի ու Ամերիկայի և գլխավորապես Անգլիայի հետ իրենց առևտրական հարաբերությունների հետևանքով նրանք բնականաբար գերմանական կոմիվայաժորների մրցակիցներ դարձան։ Փոքր Ասիայի ներքին նահանգներում միակ առևտրական և երկրագործական տարրը հանդիսանալով, հետևաբար և լինելով միակ տարրը, որ կարող էր հակադրվել եվրոպական գաղութացմանը, հայերը ուժեղ կերպով խանգարում էին Անատոլիայի գերմանիզացման պլաններին»[12]։

Ահա թե ինչու գերմանական իմպերիալիստները համաձայնեցին թուրքական կառավարող շրջանների կողմից արևմտահայության դեմ ձեռնարկված միջոցառումներին, նրա տեղահանությանն ու ջարդին։ Գերմանական միլիտարիստական գիշատիչները միանգամայն համամիտ էին հարցի նմանօրինակ լուծմանը։ Ահա թե ինչու կայզեր Վիլհելմ II-ը Թալեաթին պարգևատրեց Սև արծվի շքանշանով։ Գերմանիայի վարչապետ Բեթման Հոլվեգը պատերազմի առաջին տարելիցի առթիվ ռայխստագում արտասանած իր ճառում շնորհավորում էր գերմանացիներին. որ իրենց կողքին ունեն «վերածնված սքանչելի Թուրքիա»[13]։ 1914 թ. ամռանը Վանգենհայմը գերմանական դեսպանատան հայազգի պաշտոնյային ասում է. «մենք՝ գերմանացիներս ատում ենք հայերին»։ Նա իր վերաբերմունքը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայերը ռուսասեր են, որ նրանց հայրենի Հայկական բարձրավանդակը ծառայում է Ռուսաստանի առաջխաղացմանը, որի միջոցով հայերը ձգտում էին ինքնավարություն ստանալ։ Ավելի լավ չէ՞, շարունակում է դեսպանը, պաշտպանել երիտասարդ թուրքերի «թուրքացման» քաղաքականությունը, որն ուզում էր վերջ դնել արաբների ու հայերի անկախության ձգտմանը՝ իրենց հետ միասին։ Հայաստանը, եզրակացնում է նա, ցցվում է Գերմանիայի քաղաքական և տնտեսական ծավալման ճանապարհին և դրա համար հայը պետք է անհետանա ու մեջտեղից վերանա[14]։ Վանգենհայմն այնքան բացահայտ էր իր հակահայկական տրամադրությունների մեջ, որ Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին հայտարարում է, թե ինքը կօգնի սիոնիստներին, բայց ի նպաստ հայերի ոչինչ չի անի[15]։

---

12 Гиббонс Г. А., Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении, перевод с анг., П., 1916, стр. 28.

13 «Աշխարհ», 8.6, 1963, № 152։

14 «Աշխարհ», 4.5, 1963, № 147։

15 H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 370.

Հայկական կոտորածների շուրջը համաշխարհային հասարակական կարծիքի հասունացման ժամանակ Վանգենհայմն արդեն ստիպված էր չափավորել իր հակակրանքը և որպես կանոն իր հայտարարություններում ելնում էր այն կեղծիքից, թե հայերի օգտին իր միջամտությունը կնշանակեր միջամտել Գերմանիայի դաշնակցի՝ սուվերեն պետություն հանդիսացող Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին[16]։ Նա կրկնում էր այն, ինչ ասում էր Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Յագովը։ Վերջինս, 1916 թ. սեպտեմբերի 29-ին, պատասխանելով իրեն տրված հարցերին, ասաց, թե իրենք արեցին այն, ինչ որ կարող էին, և թե դրանից ավելին անելու դեպքում պետք է խզեին հարաբերություններն իրենց հավատարիմ դաշնակից Թուրքիայի հետ[17]։ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրին օգնության ձեռք էր մեկնում գերմանական կաթոլիկ եկեղեցին։ Քաղաքական և կրոնական ոչ անհայտ գործիչ Մ. Էրցբերգերը հետագայում իր հուշագրություններում հանգես էր գալիս ուշացած փաստաբանի դերում, փորձում ներկայանալ հայ ժողովրդի բարերար, հետին թվով փարիսեցիաբար հայտարարելով՝ թե թուրքական կառավարության անվստահությունը հայերի նկատմամբ «մեծ մասամբ» «անհիմն էր»։ Նա գրում է, թե ինքը 1916 թ. փետրվարին Կ. Պոլիս կատարած այցի ժամանակ ջանացել է ազդել Էնվերի և Թալեաթի վրա հօգուտ հայերի։ Իրականում Էրցբերգերի միսիան կյանքի էր կոչվել ոչ թե հայերի փրկության համար որևէ քայլ ձեռնարկելու, այլ «գերմանական կաթոլիկ հիմնարկների պաշտպանության», Գերմանիայի քաղաքական դիրքերն այնտեղ ամրապնդելու մասին Թուրքիայի կառավարության հետ համաձայնագիր կնքելու համար։ Գերմանական իմպերիալիստները շտապում էին լրացնել այն վակուումը, որ ստեղծվել էր Թուրքիայում ֆրանսիական, անգլիական ու դրանց հետ միասին հայկական դպրոցները, կուլտուրական օջախները թուրքական կառավարության կողմից փակվելու, անգլիական, ֆրանսիական միսիոներների գործունեությունը դադարեցնելու հետևանքով։ Այս համաձայնագրի հիման վրա հարյուրավոր ավստրո-գերմանական միսիոներներ ժամանեցին Թուրքիա՝ տնօրինելու կրթական և քաղաքական, գաղափարական աշխատանքը հօգուտ Գերմանիայի շահերի։ Նույն ձևով գերմանական մոնոպոլիաները, բազմաթիվ տնտեսական հանձնաժողովներ և մասնավոր անձինք շտապում էին Թուրքիա՝ ուժեղացնելու համար Գերմանիայի գաղութային դիրքերն այդ երկրում։

[16] A. Toynbee, Armenian Atrocities, The Murder of a Nation, London, 1915, p. 110.

[17] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 29։

Որքան էլ տարօրինակ թվա, բայց փաստ է, որ մեզ մոտ՝ Հայաստանում էլ գտնվել են մարդիկ, որոնք տուրք են տվել արևմտահայության ողբերգության և նրանում Գերմանիայի դերի մեկնաբանման գերմանական վերսիային։ Օրինակ, թուրքական կառավարության հետ 1918 թ. աշնանը Կ. Պոլսում բանակցություններ վարած հայկական հանրապետության պատվիրակության թարգմանիչ-խորհրդական Մ. Քոչարյանը 1927 թ. հրապարակած մի հոդվածում իր և դաշնակցության անտանտաֆիլ հայացքներն ու գործելակերպը վերանայելիս այն գիծն է այս անգամ անցկացրել, թե «Գերմանացիներն իրոք վերին աստիճանի բարյացակամ տրամադրություններ ունեին դեպի հայերը և պատրաստ էին ամեն կերպ օգնել նրանց...»։ Ոչ ոք չի ժխտում Քոչարյանի և նրա գաղափարակիցների կույր հավատը Անտանտի նկատմամբ, բայց և առարկայազուրկ են նրա հայտարարությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի հանդեպ գերմանական իմպերիալիստների բռնած դիրքի մասին։

Մ. Քոչարյանի «Մի հինավուրց մոլորություն ու մի ճշտում» հոդվածը տես «Խորհրդային Հայաստան» 7.8, 1927։

[18] М. Эрцбергер, Германия и Антанта, мемуары. М.—Л., 1923, стр. 80—84.

[19] А. Ф. Миллер, Турция и Германия, 1944, М., стр. 14.

Գերմանական կառավարողները ի նպաստ ոչնչացվող հայ ժողովրդի՝ մարդասիրական որևէ քայլ անելու մտադրություն չունեին։ Այդ բանը հաստատում են պատերազմի ժամանակ թուրքական կառավարության գործունեությանը քաջատեղյակ բազմաթիվ մարդիկ[20]։ Թոյնբին, օրինակ, գրում է Անատոլիայի, Կիլիկիայի բոլոր վարչական կենտրոններում գերմանական հյուպատոսների, զինվորական ներկայացուցիչների անսահմանափակ իշխանության մասին։ Սակայն, դրանք «ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին», քանի որ կենտրոնից համապատասխան հրահանգ էին ստացել։ Ընդհակառակը, նրանք ամենուրեք ակտիվորեն մասնակցում էին հայկական տեղահանումներին, բռնություններին, կողոպուտին[21]։

«Հայերի անխնա կոտորածը,— նկատել է Լոնդոնի «Թայմս» թերթը,— ատելության բռնկման հետևանք չէր։ Դա վաղօրոք մտածված փորձ էր, կազմակերպված Կ. Պոլսում և ի կատար ածված գերմանական սպաների օգնությամբ։ Նպատակ ունենալով իրագործել «պան-թուրքական գաղափարը՝ ըստ գերմանական գրող դոկտոր Ռոհրբախի ծրագրի»[22]։

Պատերազմի տարիներին Թուրքիայի ներքին կյանքի իրադարձություններին ականատես, Բաղդատի երկաթուղու Ամանոսի հատվածի կառուցման վրա աշխատած, Կ. Պոլսից աքսորված եպիսկոպոս Պալաքեանը վկայում է, որ գերմանական զինվորականներն անխտիր թշնամական դիրք էին բռնել այնտեղ գտնվող հայերի նկատմամբ։ Նրանք,— գրում է Պալաքեանը,— «ոչ միայն բարյացակամ վերաբերմունք չունեին առհասարակ, այլ հակակիր էին, անվստահ, վերապահ և պարզապես իրենց թշնամի կընկատեին...» հայերին[23]։ Նա բազմաթիվ փաստեր է բերում այն մասին, որ Թուրքիայում գտնվող գերմանացիները կողոպտում էին արվեստի ու կուլտուրայի արժեքները, պղնձյա ամանեղենը, եկեղեցիների ու վանքերի զանգերը և այդ ամենն ուղարկում Գերմանիա[24]։

Թուրքական մարդասպաններն իրենց կատարած ոճիրը թաքցնելու նպատակով երկրում հաստատել էին գրաքննության ոստիկանական խիստ ռեժիմ։ Այս գործում նրանց առաջին խորհրդականներն ու օգնականները նորից գերմանական զինվորական և քաղաքացիական ներկայացուցիչներն էին։

1916 թ. հուլիսի 4-ին հակապատերազմական պրոպագանդայի և գործունեության ամբաստանությամբ բանտ նետված Կարլ Լիբկնեխտը դատարանին հղած իր նամակում մերկացնում էր պատերազմում Գերմանիայի հետապնդած ազատագրական «միսիայի» մասին գերմանական իմպերիալիստների խաբեությունը, դատապարտում նրանց դաշինքը Թուրքիայի հետ, որն «իր ձեռքերը թաթախել է հայերի արյան մեջ և այս պատերազմի ժամանակ անսահմանորեն ավելացրել իր մեղքը, ամենադաժան կոտորած սարքելով դժբախտ հայ ժողովրդի նկատմամբ»[25]։

---

20 Տե՛ս Մորգենթաու, նշվ. աշխ., էջ 381, 383։

21 Տե՛ս Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 106, 107, 109։

22 Մեջբերումն արվում է ըստ «Մշակի», № 211, 23.9, 1916։

23 Գ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, Դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենեն, հ. Բ, էջ 21, Փարիզ, 1959։

24 Նույն տեղում, էջ 229։

25 К. Либкнехт, Мой процесс по документам, перевод с немецкого, 1918 г., Петроград, стр. 54.

* * *

Արևմտահայության գենոցիդի գործում արտաքնապես, ձևական տեսակետից կարծես այլ էր Անտանտի դիրքը, բայց ըստ էության նա ևս պակաս բացասական դեր չկատարեց։ 1921 թ. հուլիսի 1-ին Ավետիք Իսահակյանը Հովհ. Թումանյանին գրած իր մի նամակում նկատել է. «Եվրոպան ոչ միայն չի օգնի մեզ, այլև թշնամի է և հրճվում է հայկական բնաջնջումով, որուն համոզվում եմ փաստերի վրա. ինձ համար Անգլիան և Ֆրանսիան այնքան դաժան գտնվեցան, ինչքան Գերմանիան. քրիստոնեություն, քաղաքակրթություն, մարդասիրություն դատարկ հնչյուններ են եվրոպացու աչքում. պետք է երես դարձնել այս ավազակներից, և մոտենալ Ռուսաստանին» (իմա՝ Սովետական Ռուսաստանին)[26]։

Արդ, հայկական եղեռնի ամենավճռական պահին Անտանտի իմպերիալիստական տերությունները կատաղի մրցություն էին սանձազերծել Մերձավոր Արևելքը բաժան-բաժան անելու համար և ամենևին չէին մտահոգվում, գործնական ոչինչ չէին ձեռնարկում, որպեսզի վանեն հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի վրա կախված սուրը։ Փաստ է, որ իմպերիալիստների համար «Հայաստանը հետաքրքրական և գրավիչ է, որպես շահագործման օբյեկտ։ Իսկ թե իմպերիալիստական քաղաքականության շնորհիվ կզոհվի մի ամբողջ ժողովուրդ, դա ամենևին չի հետաքրքրում անգլիական իմպերիալիստներին»[27]։

Անգլիան արեց ամեն ինչ՝ Կ. Պոլսի մասին դատարկ խոստումներ տվեց, սպառնալիքներ գործադրեց, միայն թե խանգարեր թուրքական բանակի դեմ Ռուսաստանի ակտիվ, հարձակողական պատերազմին, արգելակեր 1914 թ. աշնանը ռուսական բանակի մուտքը արևմտյան Իրան, որն անկասկած, որոշիչ դեր կարող էր ունենալ Արևմտահայաստանի ճակատագրում։ Սագոնովը հրաժարվեց Իրանական Ադրբեջանում ռազմական գործողություններից, ստանալով նեղուցների վերաբերյալ Անգլիայի՝ ոչնչով չերաշխավորված խոստումը»[28]։ Խորամանկ Ալբիոնին հաջողվեց համոզել ցարական Ռուսաստանի կառավարությանը, որ Դարդանելի գործողությունները «ընդհանուր», «անշահախնդիր» նպատակ են հետապնդում, համապատասխանում են Անտանտի բոլոր մասնակիցների շահերին[29]։ Այս միջոցով անգլիական գաղութարարները կորզեցին նրա համաձայնությունը՝ Եգիպտոսը անգլիական պրոտեկտորատ հռչակելու (1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին), Պարսկաստանի՝ 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնությամբ սահմանված չեզոք գոտին Անգլիայի ազդեցության ոլորտ ճանաչելու մասին[30]։

1915 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Անտանտի զինված ուժերի գրոհներից սարսափած թուրքական կառավարությունն արդեն սկսել էր Կոստանդնուպոլսից երեխաներին և կանանց, արխիվների, ոսկու պաշարի էվակուացիան։ Նախապատրաստվում էր հրդեհել քաղաքը, պայթեցնել ս. Սոֆիայի տաճարը, երկաթուղային վագոններ էին առանձնացվել կառավարությունը, սուլթանին

---

26 «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1962, էջ 173։

27 «Կարմիր դրոշակ», 1.5, 1919, № 1։

28 В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 99.

29 «Раздел азиатской Турции», М., 1924, стр. 120.

30 Նույն տեղում, էջ 125—126։

և դիվանագիտական կորպուսը էվակուացնելու համար[31]։ Թվում էր, թե Թուրքիայի ռազմական ծանր կացությունը կվիժեցներ հայերի տեղահանման ծրագրի իրականացումը։

Սակայն գերմանական ռազմական մասնագետների կառուցած ամրությունները, նրանց կողմից ղեկավարվող առափնյա հրետանին, թուրքական բանակի համառ դիմադրությունը, դաշնակիցների զինված ուժերի լիակատար փոխգործողության բացակայությունն ի դերև հանեցին 1915 թ. սկզբին նեղուցները գրավելու բոլոր փորձերը։ Կատաղի մարտերում զոհվեցին տասնյակ հազարավոր մարդիկ։

Նույն թվականի մայիս-հունիս ամիսներին անգլո-ֆրանսիական դեսանտային ուժերի դեմ տարված նոր հաղթանակը արբեցրեց մինչ այդ խուճապի մատնված թուրք կառավարողներին, ոգեշնչեց ու ձերբազատեց նրան։ Սուլթան Մահմեդ 5-րդը հռչակվեց գազի (հաղթող)։ Վիլհելմ II-ը նրան շքանշան չնորհեց։ Թուրքական կառավարողներն ավելի սանձարձակ դարձան հայ ժողովրդի դեմ իրենց ոճրապարտ ծրագիրը լիովին իրագործելու և այդ ամենը ռազմական ծանր կացությամբ պատճառաբանելու գործում։

Ի դեպ նշենք, որ ժամանակին շատ է խոսվել ու գրվել այն մասին, թե իբրև 1915 թ. հունվարին, եթե անգլիական կառավարությունը հավանություն տար ոչ թե Ուինստոն Չերչիլի և Լլոյդ Ջորջի, այլ Անգլիայի ռազմական մինիստր Քիտչենների պլանին, ապահովված կլիներ Թուրքիայի կատարյալ պարտությունն ու մասնատումը, իսկ արևմտահայությունը կփրկվեր ողբերգությունից։ Այն, ինչ կատարեց անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիզմը՝ գիտակցաբար նախընտրած քաղաքականության, ներքին և միջիմպերիալիստական հակասությունների արդյունք էր։

«Չերչիլի դարդանելյան կամպանիան»,— գրում է Գոթլիբը,— հիմնավորվում էր երկու գործոնով. անգլո-ռուսական հին մրցակցությամբ և Մերձավոր Արևելքում Մեծ Բրիտանիայի նոր նկրտումներով»[32]։

Այս տեսակետից, այժմ ավելի քան տարօրինակ է հնչում այն հարցադրումը, թե «ազգերու ճակատագիրը կորոշվի դիպվածով», թե «պատմական ինչ հեգնանք՝ որ մեկ-երկու քվեի տարբերությամբ անգլիական դահլիճը Չերչիլի ծրագիրը որդեգրեց և ոչ Քիտչեներինը։ Այդ մեկ-երկու պատահական քվեները տեսակետով մը կնքած եղան արևմտահայ զանգվածներու ճակատագիրը»[33]։ Այսպիսի մտածելակերպով ղեկավարվողները պարզապես տակավին գերի են այն խաբեության, որ իմպերիալիստական տերությունները իրենց դրոշների վրա գրել էին օսմանյան լծից քրիստոնյաներին և, մասնավորապես, հայերին ազատագրելու մասին։

Անտանտը շարունակեց իր նույն կուրսը։ Անգլո-ֆրանսիական բանակների շտաբը մերժեց ինչպես ֆրանսիական գեներալ Սարայլի առաջարկած պլանը, ըստ որի պետք է դեսանտ իջեցվեր Իզմիրի շրջանում, այնպես և գեներալ Ալեքսեևի պլանը։ Վերջինս առաջարկում էր վերացնել Սալոնիկի ճակատը, ասիական Թուրքիայում դեսանտ ափ հանել և միանալով Կովկասի ռուսական զինված ուժերին, մասնատել և ոչնչացնել թուրքական բանակը, գրավել ամ-

31 Գ ո թ լ ի բ, նշվ. աշխ., էջ 152—153։
32 Գ ո թ լ ի բ, նշվ. աշխ., էջ 79։
33 «Զարթոնք», 10.6, 1964։

բողջ Փոքր Ասիան։ Այդ առաջարկությանը հատկապես դեմ էր Անգլիան, որին հաջողվել էր համաձայնության եզրեր գտնել արաբական հակաթուրքական ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ։ Նա մասնավորապես համաձայնություն էր կնքել Մեքքայի շեյխ Հուսեյն բեն Ալայի հետ և ձգտում էր Թուրքիայի զինված ուժերի պարտությունն իրականացնել ուրիշի ձեռքերով[34]։ Անգլիական դաղութարարների համար ցանկալի չէր նաև, որ այդ գործում ղեկավար դերը պատկաներ ռուսական բանակին։

Երբ Լոնդոնում 1916 թ. փետրվարին Ռուսաստանից դաղտնի անգլո-ֆրանսիական բանակցություններ էին տեղի ունենում՝ արաբական հարցի և ասիական Թուրքիայի բաժանման շուրջը, ռուսական զորքերը վճռական հարձակումով դրավեցին Էրզրումը (փետրվարի 2/15-ին) և թուրքական պաշտպանության գիծը քայքայվեց։ Ռուսական բանակը փետրվար-մարտին դրավեց նաև Բիթլիսը, իսկ Իրանում՝ Քերմանշահը, Իսֆահանը, և սպառնում էր դրավել Դիարբեքիրը, շարժվել դեպի Մոսուլ ու Բաղդատ։ Ռուսական զենքի հաջողությանը զուգընթաց պարտություն կրեց անգլիական էքսպեդիցիոն կորպուսը Քուտ էլ Ամարայի տակ, որտեղ գերի ընկավ նրա հրամանատար Թաունսենդը։ Ռազմական անհաջողությունը դիվանագիտական ճանապարհով կանխելու նպատակով էր, որ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները նորից ձեռնամուխ եղան ասիական Թուրքիայի բաժանման բանակցություններին, նպատակ ունենալով կանխել ռուսական քաղաքականության հաղթանակը, արգելել Ռուսաստանին խորանալու Մերձավոր Արևելքում։

Նեղուցների, Արևմտյան Հայաստանի և այլ հարցերի շուրջը Անտանտի ներսում ի սկզբանե առկա ներհակությունները նոր լիցք ստացան։ Դեռևս 1915 թ. Պետրոգրադի կառավարող վերնախավում մտածում էին այն մասին, թե որտեղից պետք է միջոցներ գտնեին գրավվելիք Կ. Պոլսի և նեղուցների, Արևմտյան Հայաստանի վրա կատարվելիք ծախսերի համար։ Մանավանդ, որ «աղքատ, վայրենի, ճանապարհազուրկ, կարգ ու կանոնից զուրկ» էր Հայաստանը, որը կպահանջեր մի քանի տարվա ընթացքում կես միլիարդ ռուբլի՝ այն Ռուսաստանի ձեռքում պահելու համար։ Այս առիթով քիչ չէին խոսում Հայաստանին ավտոնոմիա շնորհելու նպատակահարմարության մասին՝ նկատի ունենալով, թե վերջին հաշվով նա Ռուսաստանից «ոչ մի տեղ չի փախչի»։ Նման խոսակցությունները շարունակում էին ոգևորել դաշնակցության անպորտֆել դիվանագետ բժ. Զավրիևին, որը շտապում էր դրանց մասին զեկուցել իր տնօրեններին[35]։ Նա, մասնավորապես, հաղորդում էր, որ մինչև 1915 թ. սկիզբը Անգլիայի կառավարողները Ռուսաստանին հասկացնում էին, թե նրան կզիջեն կամ Կ. Պոլիսը, կամ Հայաստանը և որ Ռուսաստանը համաձայնում էր ստանալ առաջինը։ Դաշնակցության պրիմա դիվանագետն ամենից ավելի վախենում էր «Անգլիայի ձևականությունից և անհոգությունից»[36]։

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Զավրիևի 1915 թ. մարտի 2-ի հաշվետվությունը, որը նվիրված է Միլյուկովի հետ նրա ունեցած տեսակցությանը։ «Հայասեր» Միլյուկովն այստեղ ներկայանում է որպես ռուսական

---

34 «Раздел азиатской Турции», стр. 78—79.

35 ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 97, թ. 31։

36 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16—17։

իմպերիալիզմի շահերի ջերմեռանդ պաշտպան։ Նա ուղղակի հայտարարում էր, թե արևմտահայերի հետ միանալու ռուսահայերի ձգտումը հայերի համար «կավարտվի աղետով», քանի որ «Ռուսաստանը «չի հանդուրժի այդ» միավորումը։ Միլյուկովը, ճիշտ է փարիսեցիորեն, հայտարարում էր, թե «հայերը և հայկական խնդիրը՝ այսօր բոլոր հարցերից ավելի զբաղեցնողն է մեզ համար», բայց շտապում էր ավելացնել, թե «մեր շահերի տեսակետից՝ ցանկալի կլիներ, որ մենք դեպի այդ ազգությունների խնդիրները» առնչություն չունենանք»։ Մեր հերթական և ամենակարևոր խնդիրը նեղուցների խնդիրն է և Կ. Պոլսի առումը...»[37]։ Ջավրիևը դառնացած հաղորդում էր, որ իր «փաստարկները նրա (Միլյուկովի) համար քիչ համոզիչ էին և նա մնաց իր տեսակետի վրա»[38]։

Արդարև Միլյուկովն արդեն ուրիշ լեզվով էր խոսում։ Նա ասում էր, թե կամավորական խմբերի կազմակերպումը «բացահայտ մարտահրավեր է», որ հայերը շպրտել են Թուրքիայի երեսին, իսկ վերջինս չի ների նրանց։ «Իրենց տանը հայերը կատարել են ամենամեծ հանցագործությունը. վճռական պահին, երբ խաղաթղթի վրա էր դրված թուրքերի գոյությունը,— գրել է նա,— նրանք դավաճանեցին պետությանը, զենքը ձեռքերին ապստամբեցին նրա դեմ և բացահայտորեն հանձնվեցին թշնամուն։ Այսպիսի արարքները չեն ներվում և հետևանքն այժմ առկա է. Թուրքիայում հայերն այժմ արդեն օրենքից դուրս են գրված»[39]։ Միլյուկովը գիտակցաբար շրջանցում էր փաստերը, կարծես կատարվածից գոհ՝ ցույց տալիս հայերի անելանելի վիճակը, գտնելով՝ որ նրանք կամ պետք է «զոհվեին», կամ լրիվ կերպով հանձնվեին ցարիզմի ողորմածությանը։

1915 թ. ամռանից Կ. Պոլսի գրավման անհնարինությունը հասունացող մտայնություն էր դառնում ցարական բանակի հրամանատարության համար։ Նրա գլխավոր շտաբի պետ Ալեքսեևը 1915 թ. վերջին արտահայտվում էր Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու օգտին։ 1916 թ. սկզբին գերմանացիներն արդեն գրավել էին Ռուսաստանի 18 նահանգ և ոչ ոք չէր մտածում Միլյուկովի պատրանքների մասին՝ նեղուցների հարցում։ 1916 թ. ամառը (հուլիսի 7—20-ին) ասպարեզից հեռացավ Կ. Պոլսի գրավման գլխավոր ոգեշնչողներից մեկը՝ Սազոնովը և սեպարատ հաշտություն կնքելու ձգտումը ավելի ուժեղացավ[40]։

Մինչ այդ Անտանտի դիվանագիտությունն առաջ էր քաշել Արևելյան Թուրքիայում «անկախ» մահմեդական պետություն ստեղծելու և սուլթանի, Էնվերի ու Թալեաթի դեմ իբրև թե ապստամբություն բարձրացնելու պատրաստակամություն հայտնած Ջեմալ փաշային նրա պարագլուխ նշանակելու հարցերը[41]։ Վերջինս ի սկզբանե չուներ գերմանական օրիենտացիա, կապված էր ֆրանսիական ու անգլիական քաղաքական, տնտեսական շրջանների հետ։ 1915 թ. աշնանից սկսած նրա և Էնվերի միջև տարաձայնությունները բացահայտ էին

37 «Մշակ», 19.2, 1915, № 36։

38 ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, նույն տեղում, թ. 10։

39 ЦГИА (Москва), ф. 579, оп. 1, д. 1878, л. 2—3.

40 Տե՛ս «Красный Архив», 1928, т. I (26), стр. VI—VII.

41 «Раздел азиатской Турции», стр. 78.

դարձել։ Բացառված չէր, որ նրանց միջև հասունացած կոնֆլիկտը կարող էր ավարտվել մեկի կամ մյուսի սպանությամբ[42]։

Մեզ հետաքրքրողը, իհարկե, Էնվեր—Ջեմալ զզվոտոցի հարցը չէ, այլ այն, թե ինչպես էր ուզում դրանից օգտվել իմպերիալիզմը՝ Թուրքիան մասնատելու, բայց հայ ժողովրդին ոչինչ չտալու համար։

Էնվեր — Թալեաթի դեմ Ջեմալին ոտքի հանելու հնարավորության հետ հույսեր էին կապում Անտանտի դիվանագետները, որոնք ձգտում էին խորացնել պառակտումը Օսմանյան կայսրության պարագլուխների շրջանում, որպեսզի դրանով մասնատեն կայսրությունը, իսկ ֆրանսիական մի շարք ազդեցիկ թերթեր հանդես էին գալիս Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու օգտին[43]։

Սազոնովը Եվրոպական երկրներում ռուսական դեսպաններին տեղեկություններ էր հաղորդում Ջեմալին Կ. Պոլսի կառավարության և գերմանացիների դեմ «բացահայտ ապստամբություն» դրդելու հնարավորության մասին։ Նա հաղորդում էր այն պայմանները, որոնց հիման վրա կարելի էր սեպարատ հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ, սուլթան հռչակել Ջեմալ փաշային՝ ժառանգականության իրավունքով, որը պետք է համակերպվեր սևծովյան նեղուցների և Կ. Պոլսի կորստյան հետ[44]։ Ջեմալի հետ բանակցելուն հավանություն էին տալիս նաև Սոնինոն (Իտալիա), Բրիանը (Ֆրանսիա)։ Վերջինս պահանջում էր «միանգամայն որոշակիորեն» ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքները՝ ասիական Թուրքիայում։ Ռուսական կառավարության անունից Սազոնովը շտապում էր ցուցում տալ Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն՝ «հավաստիացնել Բրիանին», որ ինքը միտք չունի «որևէ չափով նսեմացնելու մեր դաշնակիցների իրավունքները»[45]։

Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու, Ջեմալին սուլթան հռչակելու հարցում իր ծառայությունն առաջարկեց հայկական «դիվանագիտությունը»՝ ի դեմս Զավրիևի միսիայի, որը բանակցությունների մեջ էր մտել ռուսական, անգլիական ու ֆրանսիական կառավարական օրգանների հետ։ Ինչպես Ռ. Բորյանն է գրում «Երբ Հայաստանի տերիտորիան մաքրված էր հայերից և Միջագետքի անապատներում աքսորված հայերի մնացորդները հալչում էին ինչպես ձյունը արևի ճառագայթներից, հայերի ներկայացուցիչները բանակցություններ էին վարում Ջեմալ փաշայի և ցարական Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ»[46]։

Անգլիական մինիստր Գրեյն այդ հարցում ակտիվությունը զիջեց Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, քանի որ հաջողության էր հասել արաբական հարցը

---

42 Ա. Մ. Ջեչեյան, Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն, 1915—1918, Պուքրեշ, 1936, էջ 148։ Այս աղբյուրից մասնավորապես տեղեկանում ենք, որ այդ հարցում փորձում էր դեր խաղալ հայկական «Սև թաթ» տեռորիստական կազմակերպությունը, որն իր նպատակն էր հռչակել «վերջ դնել» հայ ժողովրդի արյունաքամ բեկորները գիտակցորեն բնաջնջելու քաղաքականության և փրկել անոնց ֆիզիկական գոյությունը»։ Կազմակերպության մեջ մեծ գեր էր խաղում ծպտյալ հայ բժիշկ Սմբատը, որը կապեր էր հաստատել Ջեմալի հետ, հայտարարել էր, թե ուրախ կլինի նրան տեսնել հայոց գահի վրա և այլն (տես էջ 165, 192, 199)։

43 «Մշակ», № 198, 6.9, 1916։

44 «Раздел азиатской Турции», стр. 142—143.

45 Նույն տեղում, էջ 91, 144, 145, 146։

46 Б. Борян, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, стр. 371, М.—Л., 1928.

Անգլիայի օգտին լուծելու գործում[47]։ Զավրիևը փորձում էր համոզել, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները վարեն ռուսական պաշտոնական շրջանները, օգնեն հայ ներկայացուցիչներ ուղարկելու Եգիպտոս և այլն[48]։

Ինչպես հայտնի է, այդ բոլորից ոչինչ դուրս չեկավ, քանի որ դրանք «անհամատեղելի» էին ասիական Թուրքիայի նկատմամբ անգլո-ֆրանսիական նախագծի հետ[49]։ Կ. Պոլսում պարտություն կրեցին սեպարատ հաշտության կազմակերպիչները, իսկ Էնվերն ու Թալեաթն ամրապնդեցին իրենց դիկտատուրան։ Սեպարատ հաշտության դեմ արտահայտվեց 1916 թ. սեպտեմբերին կայացած երիտթուրքական համագումարը։

Միաժամանակ այս ամբողջ պատմությունը ցույց տվեց, որ Անտանտի տերությունները բնավ միտք չունեին վերջ դնելու պատերազմին Մերձավոր Արևելքում, որ նրանց նպատակն էր իրագործել իրենց իմպերիալիստական պլանները։ Այդ ամբողջ պայքարում, ինչ խոսք, զուտ ակադեմիական բնույթի զրույցներ էին որակավորելու այն բանակցությունները, որ վարում էր Սազոնովը Զավրիևի հետ[50]։ Իմպերիալիստական տերություններից և ոչ մեկը մտադրություն չուներ ինչ-որ չափով լուծում տալ հայկական հարցին։

Եթե նկատի առնենք ժամանակի մամուլը, հայկական հարցով զբաղված հայ քաղաքական ու հասարակական գործիչների հոդվածները, Նուբարի և Զավրիևի միսիաների գրագրությունն ու դրանց շուրջը բարձրացված աղմուկը, ապա մի պահ կարող է թվալ, թե, իբրև, այդ օրերին աշխույժ կերպով քննարկվում էր հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը թեթևացնելու հարցը։ Բայց դա արտաքին քողն էր։ Իմպերիալիստական տերությունների կառավարությունների բաղաքականության ողջ զազրելիությունը, նրանց ընչաքաղցությունն իր ամբողջ էությամբ հասկանալի է դառնում միայն այն բանից հետո, երբ ծանոթանում ենք սովետական կառավարության հրապարակած փաստաթղթերին։

Կովկասյան ճակատում 1916 թ. սկզբին ռուսական զենքի նոր հաջողությունը խթանեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև՝ ասիական Թուրքիայի բաժանման բանակցությունները։ Այդ բանակցությունները դիվանագիտության պատմության մեջ կապված են անգլիացի Սայքսի և ֆրանսիացի Պիկոյի անունների հետ։ Նրանց փոխհամաձայնության արդյունքները 1916 թ. մարտի 6-ին հաղորդվեցին ցարական կառավարությանը։ Վերջինս դժգոհ էր, որ անգլո-ֆրանսիական նախագծով հոկայական տերիտորիաներ էին անցնելու Ֆրանսիային և Անգլիային։ «Հայաստան» կամ «Հայկական հարց» տերմիններն ընդհանրապես դուրս էին թողնված փաստաթղթերից։ Մեծ Բրիտանիայի արտակարգ լիազոր Մարկ Սայքսը Պետրոգրադում անգլիական դեսպան Ջ. Բյուկենենին 1916 թ. մարտի 12-ին գրած գրության մեջ անհնարին էր համարում հայկական պետության ստեղծումը, ինչպես նաև նրա լրիվ հանձնումը Ռուսաստանին, ըստ որում նա վախեցնում էր Հայաստանում հեղափոխական կազմակերպությունների առկայությամբ, մինչև անգամ Ռուսաստանի համար հանգիստ կառավարելու «մտահոգություն էր» դրսևորում[51]։

---

47 «Раздел азиатской Турции», стр. 91, 147, 148, 150.

48 Նույն տեղում, էջ 143—144։

49 Նույն տեղում, էջ 167։

50 Նույն տեղում, էջ 136, 139։

51 Նույն տեղում, էջ 158—159։

Ցարական Ռուսաստանում ֆրանսիական դեսպան Մորիս Պալեոլոգը հետագայում իր հուշագրություններում, վերհիշելով իր մի զրույցը Նիկոլայ II-ի հետ՝ նկատում է, որ 1916 թ. մարտի 13-ին ցարն առարկում էր Հայաստանի ինքնավար սահմանադրության դեմ, ասելով, թե «դա ամենաբարդ խնդիրներից մեկն է, ես դեռ չեմ քննարկել իմ մինիստրների հետ»[52]։

Սայքսն առաջարկում է հայ ժողովրդին բաժանել երկու մասի, նրանց հակադրել միմյանց։ Ըստ Սայքսի Ֆրանսիային պետք է անցներ նույնիսկ Մշո դաշտը, իսկ Ռուսաստանին՝ Էրզրումը, Բիթլիսը և Վանը։

Ռուսական կառավարությունը դժգոհ էր Սայքս—Պիկոյի առաջադրած պայմաններից։ Դրան հետևեցին դիվանագիտական երկար-բարակ նոր բանակցություններ ու առևտուր։ Վերջապես ցարական կառավարությունը համաձայնեց և 1916 թ. ապրիլի 26-ի ռուս-ֆրանսիական համաձայնագրին հետևեցին մայիսի 9-ի և 16-ի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրերը։ Ըստ այդ համաձայնագրերի, Անգլիան ստանալու էր Միջագետքը, Արաբիայի մեծ մասը, Հայֆա և Ակրա նավահանգիստները և այլն։ Ֆրանսիան՝ Սիրիան, Փոքր Հայքը, Կիլիկիան և նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներից որոշ տերիտորիա։ Այդ նույն համաձայնագրերով Ռուսաստանին էին անցնելու Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բայազետի, Վանի, Բիթլիսի շրջանները, Հարավային Քուրդիստանի տերիտորիան։ Կ. Պոլիսը և նեղուցները Ռուսաստանին հանձնելու մասին տրված խոստումը մնում էր ուժի մեջ։ Իտալիային տրվելիք բաժինը վերջնականապես որոշվեց այն բանից հետո, երբ նա 1916 թ. օգոստոսին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային[53]։ Հայաստանի ինքնավարության կամ ինքնօրինության մասին ոչ մի հիշատակություն։ Փաստն այն է, որ «փոքր ազգությունների ազատության նշանաբանի իմպերիալիստական ջատագովներից և ոչ մեկը յուր գաղտագողի պայմանագրերը շարադրելիս չի կամեցել փոքր ազգություններից և ոչ մեկի ցանկությունը հաշվի առնել»[54]։

Արևմտահայության գենոցիդի մասին բավարար տեղեկություններ պարունակող լուրերը Արևմտյան Եվրոպա հասել էին 1915 թ. ամռանը։ Եվ որն էր նրա վերաբերմունքը. զուտ պլատոնական, ոչ գործնական։ Տեղահանություններն ու կոտորածները հասել էին իրենց գագաթնակետին, իսկ Պողոս Նուբարը, նկարագրելով Լոնդոնում իրեն տրված պատվի ու ընդունելությունների մասին, անգլիացիներ Արթուր Նիքոլսոնի, լորդ Բրայսի, լորդ Լինսդոունի հետ ունեցած իր հանդիպումների մասին, 1915 թ. հուլիսի 27-ին դեռ գրում էր, թե մեր «Դատը Ռուսիոյ, Ֆրանսիայի և Անգլիոյ համակրությունը կվայելե», թե «պետությունները լավ հայտնելով հանդերձ պատահածների մասին, կխոստովանեին, թե ներկայիս որևէ գործնական միջոց չունեն մեզ օգնության հասնելու»[55]։

Վ. Ի. Լենինը նկատել է. «Եթե գերմանական ավազակները ռեկորդ են խփել իրենց ռազմական դատաստանների գազանության տեսակետից, ապա անգլիական ավազակները ռեկորդ են խփել ոչ միայն կողոպտված գաղութների քանակությամբ, այլև իրենց նողկալի կեղծավորության նրբությամբ»[56]։

---

52 Морис Палеолог, Ц. Россия накануне революции. М.—П., 1923, стр. 74.

53 «История дипломатии», т. 2, 1945, стр. 287.

54 *«Բանվորի խոսք», 19.1, 1918, № 1, էջ 4։*

55 *ՀՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թ. 42 և 44։*

56 *Վ. Ի. Լ ե ն ի ն, Ընտիր երկեր, հ. 3, էջ 21, Երևան, 1961։*

1916 թ. մարտին անգլիական կառավարությունը հրաժարվեց օգնություն ցույց տալ արևմտահայության բեկորներին և առաջարկեց, որպեսզի այդ բանը կազմակերպեին մասնավոր անհատները։ Անգլիական անտարբերության քվինտ էսենցիան մենք տեսնում ենք Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Էդուարդ Գրեյի շնորհակալական խոսքի մեջ, որ նա հայտնել է հայկական ջարդերի վերաբերյալ Բրայսի կազմած հարուստ փաստաթղթերի (թվով 150) ժողովածուն ստանալու ժամանակ՝ 1916 թ. օգոստոսի 23-ին։ Դա այն ժամանակվա համար ամենասպառիչ պատկերացում էր տալիս թուրքական կառավարության կատարած բարբարոսական կոտորածների մասին։ Բայց ինչպե՞ս է արձագանքում դրանց պատերազմի հրահրման գործում վճռական դեր կատարած պետության արտաքին քաղաքականության ղեկավարը։ Նա լոկ նշում է պատմության ուսումնասիրության համար այդ փաստաթղթերի տպագրության կարևորությունը և «անօգնական ժողովրդի հանդեպ թուրքական կառավարության» դիրքի նկատմամբ հասարակական կարծիք ստեղծելու անհրաժեշտությունը[57]։ Իսկ պատերազմի սկզբում լորդերի պալատում հանդիսավոր պայմաններում լորդ Կրոմերը հայտարարեց, թե՝ «այս պատերազմի նպատակներից մեկն է նաև՝ Հայաստանի ազատագրումը թուրքական լծից», մի հայտարարություն, որին պաշտոնապես միացավ նաև կառավարությունը[58]։ 1916 թ. նոյեմբերին Անգլիայի կառավարության նախագահ Ասքվիթը հանդիսավոր կերպով ասում էր, որ թուրքական տիրապետությանը վերջ կդրվի և «ազատ երկիր կստեղծվի հայ ժողովրդի համար»։ 1918 թ. հունվարի 5-ին նրան կրկնում էր Լլոյդ Ջորջը[59]։ Սակայն ինչպես նույն հեղինակն է գրում, մեծ տերությունների ղեկավարները դրժեցին իրենց խոստումները՝ օգնել հայ ժողովրդին[60]։ Միջազգային դիվանագետները քիչ էին մտահոգված, ավելի շուտ բոլորովին չէին մտածում հայերի մասին, այլ զբաղված էին «ազդեցության ոլորտների» և «տերիտորիալ կոմպենսացիաների» բաշխումով։ Հայ ժողովրդի խորտակումը նրանց այնքան էր մտահոգում, որքան և պատերազմի ժամանակ միլիոնավոր մարդկանց կործանումը[61]։

Ինչպես նկատել է հայ բոլշևիկյան «Կարմիր դրոշակ» թերթը, «փոքր ազգերի ազատագրության նշանաբանով իր սնանկությունը քողարկող իմպերիալիզմն այդ միևնույն փոքր, ճնշված ազգերին իր իսկ ձեռքով բորբոքած խարույկը բարձրացնելու դիվական ծրագիրն էր կազմում այն դաշնագրերով, որոնք կնքված էին տառապանքի մրուրը քամող սովալուկ «գորշ մասսաների» արյուն-արցունքով»[62]։

«Մշակն» այլևս ավելորդ էր համարում հիշել Գլադստոնի խոսքերը՝ «Հայաստանին ծառայելը քաղաքակրթության ծառայել է» և դյուռնացած խոստովանում էր, թե «փոքր ազգերու ազատության սկզբունքը, որ անգլիական դահլիճը հռչակեց պատերազմի սկզբում և որ անդադար կրկնում է դաշնակից մամուլը, շատ էլ չի հուսադրելու մեզ»։ «Ծավալողական, իմպերիալիստական ձգտում-

---

57 V. Bryce, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916, London, 1916.

58 ՀՍՍՌ ՊԿԱ, ֆ. 227, գ. 465, թ. 17—18։

59 J. Burtt, The People of Ararat, London, 1926, p. 157.

60 Նույն տեղում, էջ 13։

61 Բ. Բորյան, նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 369։

62 «Կարմիր դրոշակ», № 1, 14.4, 1918։

ները կկոխեն կանցնեն հավատարմության, նահատակության և արդարության վրայեն։ Դիվանագիտությունը խիղճ չունի...»[63]։

Այն ժամանակ, երբ ռուսական բանակը հաղթանակ հաղթանակի հետևից էր տանում, խորանում Մերձավոր Արևելքի խորքը, անգլիական իմպերիալիզմն աշխուժացրեց իր գործունեությունը պատերազմի այդ ռազմաբեմում։ Անգլիական կառավարությունը 1916 թ. վերջին հատուկ զորախումբ ստեղծեց գեներալ Մոդի հրամանատարությամբ, որը շտապեց հարձակում սկսել թուրքական բանակի դեմ Միջագետքում։ Անգլիական զորքերին հաջողվեց 1917 թ. փետրվարին գրավել Քուտ էլ Ամարան, մարտին՝ Բաղդատը և ապրիլի սկզբին Կիզիլ Ռաբաթում հանդիպել ռուսական գեներալ Բարաթովի էքսպեդիցիոն ջոկատին։ Փետրվարյան ռևոլյուցիայից հետո ռուսական բուրժուական կառավարությունն անկարող գտնվեց որևէ ռազմական հաջողության հասնել այդ ճակատում։ Եվ անգլիական իմպերիալիզմը նորից անտարբերությամբ համակվեց՝ արևելյան Թուրքիայում մինչև 1918 թ. ամառը տեղի ունեցող անցուդարձի նկատմամբ։ Ի՞նչ փույթ, թե այստեղ օրհասական կռիվներ էին տեղի ունենում թուրքական զինված հորդաների և հայ փոքրաթիվ զորամասերի միջև։ Ի՞նչ փույթ բրիտանական գաղութարարների համար, որ թուրքական վանդալիզմը փորձում էր վերջնականապես խեղդամահ անել Անտանտի փոքր դաշնակից հորջորջված Հայաստանը։

«Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը,— հետագայում խոստովանում էր Լ. Ջորջը,— ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թթ. սարսափելի սպանդներին և 1918 թ. ամենասոսկալի կոտորածին»[64]։ Սակայն ճիշտ կլիներ, որ բրիտանական իմպերիալիզմի կարկառուն պարագլուխն օբյեկտիվիստական իր մեթոդոլոգիան տարածեր նաև իրեն հաջորդած անգլիական քաղաքական-պետական գործիչներ, տխրահռչակ Բոլդուինի և Ասքվիտի վրա, որոնք նոր ռեկորդ սահմանեցին բրիտանական երեսպաշտության մարաթոնում։ Վերջիններս պառլամենտական ընտրություններում հաղթանակի հասնելու ճանապարհին մոռացել էին ամեն ինչ, երբ 1924 թ. սեպտեմբերին լեյբորիստների պարագլուխ Ռ. Մակդոնալդին մի դիմում հղեցին Հունաստանի և բալկանյան մյուս երկրների հայ որբերին օգնություն ցույց տալու մասին։ Նրանք հիշատակում էին այն ճշմարտությունը, որ «հայերը խրախուսվելով իրենց ազատության մասին տրված խոստումներով, պատերազմի ժամանակ պաշտպանեցին դաշնակիցների գործը և այդքան ողբերգական ձևով տուժեցին դրա պատճառով»[65]։ Սրանք հարց էին բարձրացնում՝ հայ որբերին օգնություն հատկացնել այն 5 միլիոն դոլար ոսկուց, որ թուրքական կառավարությունը պահել էր Բեռլինում 1916 թ., որը գերազանցապես ջարդված հայ ժողովրդի հարստությունն էր և որը զինադադարից հետո զավթել էին Գերմանիա մտած անգլո-ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները։ Բավական չէր, որ եվրոպական իմպերիալիզմը ոչինչ չարեց թուրքական մարդասպանների ձեռքը բռնելու համար, այժմ տեր էր դարձել բնաջնջված և տնից-տեղից զրկված, տասնյակ հազարավոր որբերի ազգ դարձած հայ ժողովրդի հարստությանը։ Նանսենը ճիշտ է նկատում, որ Ասքվիտն ու Բոլդուինը այդ գումարից հայերին բաժին հանելու մասին ամենևին չէին մտա-

63 «Մշակ», № 212, 24.9, 1916։

64 Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. 2, стр. 390.

65 F. Nansen. Armenia and the Near East, London. 1928, p. 321.

ծում, որ նրանց դրածները «դատարկ խոսքեր էին»։ Շուտով կառավարության ղեկավարի բազկաթոռին տիրացած Բոլդուինը մոռացության մատնեց տուժած հայ ժողովրդին «կոմպենսացիա» տալու նրա նկատմամբ Արևմուտքի «բարոյական պարտականության մասին»[66]։

Տակավին 1918 թ. սկզբի դժնի օրերին Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Բանվորի խոսք» թերթը միանգամայն ճիշտ էր կողմնորոշում հայ աշխատավորներին, գրելով, թե «անգլիական իմպերիալիզմն իր ուրույն գործելակերպով հանդիսանում է հայ ժողովրդի ամենամեծ թշնամին»[67]։

Նույնն էր նաև բուրժուական Ֆրանսիայի դիրքը, որի հետ սին հույսեր էին կապում հայկական բուրժուական գործիչները։ Պողոս Նուբարը հույս էր տածում, որ Ֆրանսիան Կիլիկիայի մի մասը պետք է հայերին թողներ, որպեսզի «Միջերկրականի վրա նավահանգիստ մը ունենանք»[68]։ Թե ինչ էր ուզում Ֆրանսիան, պարզ դարձավ գաղտնի համաձայնագրերի բովանդակությունից։ Իհարկե, փոքր չէր այն աղնիվ դեմոկրատ ֆրանսիացիների թիվը, որոնք անկեղծորեն ցավում էին տարաբախտ արևմտահայության ճակատագրի համար, դատապարտում թուրքական վանդալիզմը։

Սակայն այլ էր ինչպես ամբողջ պաշտոնական Եվրոպայի, այնպես և Ֆրանսիայի, նրա կառավարողների դիրքը։ Նրանք թեև երեկ կարեկցական ճառեր էին արտասանում, բայց իրականում միայն հետամուտ էին իրենց իմպերիալիստական նպատակներին։ Արշակ Չոպանյանը բերում է փաստեր այն մասին, որ Ֆրանսիայում հայերի հետ վարվում էին այնպես, ինչպես թշնամի պետության հպատակների հետ։ Պրեմիեր մինիստր Վիվիանին, ազգային ժողովի նախագահ Դելքասսեն չէին բարեհաճում նույնիսկ պատասխանել այդ առթիվ արված դիմումներին։ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բրիանը պատասխանելով պառլամենտի ծերակուտականներից Լուի Մարթենի նամակին, ֆարիսեցիաբար ասում էր. «Մարդկության պատվի համար պետք է տակավին հույս տածենք, որ այս պետություններից (իմա՝ չեզոք տերություններ— Կ.) ոմանց Կ. Պոլսի կառավարության մոտ արած զայրույթախառն բողոքները պետք է նպաստեն հայ ազգը նոր ջարդերից ազատելու»[70]։ Ուրեմն հին ջարդերի մասին խոսելն ավելորդ էր... Դա հենց այն նույն Բրիանն էր, որ տերիտորյալ նոր զավթումների և ազդեցության ոլորտների հարցի շուրջը գաղտնի համաձայնագրեր կնքելուց հետո երեսպաշտորեն հայտարարել էր. «Երբ հնչի արդար հատուցման ժամը, Ֆրանսիան չպիտի մոռանա հայ ժողովրդի ցավագին փորձությունները և, իր դաշնակիցների հետ համախորհուրդ, ձեռք կառնի հարկ եղած միջոցները՝ ապահովելու համար նրան խաղաղություն և բարգավաճ կյանք»[71], իսկ այնուհետև 1916 թ. մարտի 12-ին հայոց կաթողիկոսին հավաստիացնում, թե դաշնակիցները «հայ ժողովրդին ընձեռելու են օրինական հատուցումներ, երբ հանգամանքներն այդ ներելու լինեն»[72]։

---

66 Նույն տեղում, էջ 323։
67 «Բանվորի խոսք», 24.2. 1918, № 3։
68 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թ. 47։
69 «Մշակ», № 238, 23.12, 1914։
70 «Դրվագներ հայկական եղեռնեն և վերածնունդ», էջ 182—184։
71 Հ ա կ ո ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 50—51։
72 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 745, թ. 39։

«Ապագան ցույց տվեց, —գրում է Լեոն,— որ այս բոլորի մեջ չկար և մի նշանախեց ճշմարտության, անկեղծության։ Հայ արյան գետերը, մինչև աստղերը բարձրացած հայ տառապանքի հեծեծանքները շահագործվում էին՝ Գերմանիայի գեմ կռվելու համար»։ Շուտով «մոռացվեց հայն էլ, իր տառապանքն ու արյունն էլ»[73]։

Պատերազմի ավարտից հետո հանգամանքները ներում էին, որ Ֆրանսիան կատարեր իր խոստումները։ Բայց հենց նույն Դեշանելն ու Բրիանն էին ղեկավարում Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը, երբ ֆրանսիական իմպերիալիստները թիկունքից հարվածեցին Կիլիկիա հավաքված ջարդված հայության բեկորներին, քեմալականների հետ միասին նոր խժդժություններ սարքեցին իրենց օրինական իրավունքները պաշտպանող Կիլիկիայի հայության նկատմամբ։ 1920 թ. փետրվարին թուրքերն այստեղ 30 հազար հայ կոտորեցին, իսկ տասնյակ հազարավոր հայեր բտիպված էին նորից հեռանալ հայրենի հողից[74]։ Ֆրանսիական կառավարությունը «ծախեց Թուրքիայի հայությունն այնպիսի սրիկայությամբ, որպիսին կարելի է գտնել գուցե միմիայն մարդկային ամենաընկած շրջանների մեջ»[75]։ Իսկ տարիներ անց ֆրանսիական իմպերիալիզմի ծառայամիտ գրչակ Մարսել Բլերժե անունով մի թուրքասեր Փարիզում 1947 թ. հրապարակած իր «Թուրքիայի անցյալը և ներկան» գրքում շատ բնական էր համարում «հայ ժողովրդի բնաջնջումը իր պապենական հողերուն վրա»։ Նա համամիտ է թուրքական ջարդարարներին, որոնք գտան «հայկական հարցը ջնջելու» «ամենալավագույն միջոցը»[76]։

Արևմտահայության բնաջնջման դժնդակ օրերին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարողների դիրքը ոչ այլ ինչ էր, քան հանցագործ անտարբերություն։ Վերջին հաշվով ԱՄՆ-ո այն հզորագույն տերությունն էր, որ պատերազմի առաջին տարիներին չեզոք էր և դիվանագիտական ու այլ ներկայացուցիչներ ուներ Կ. Պոլսում և ցանկության դեպքում կարող էր բռնել հանցագործ ձեռքը։ Բայց դրանով իսկ նա կդադարեր իմպերիալիստական լինելուց, մի բան, որ անհնարին էր։

ԱՄՆ-ի կառավարությանը դիմումներ էին հղում նրանից օգնություն ակնկալող բազմաթիվ անհատներ, հուսալով, որ հզորագույն չեզոք տերությունը կազդի թուրքական կառավարության վրա։ Բայց ամերիկյան իմպերիալիզմը ևս իր պլաններն ուներ և, ինչպես խոստովանել է Մորգենթաուն, իր կառավարության վճռական միջամտությունը կարող էր առաջացնել դիվանագիտական հարաբերությունների խզում Թուրքիայի հետ, ինչը միանգամայն անհնարին էր համարվում։ Մորգենթաուն գրում է, թե ինքը «տեխնիկապես իրավունք չուներ միջամտելու», քանի որ դա չէր շոշափում ամերիկյան շահերը, իսկ տուժողներն ամերիկացիներ չէին, որ ինքը հանդես գար նրանց պաշտպանությամբ։ Եվ վերջապես, հայկական կոտորածների հարցում իր չափից ավելի ակտիվությունը Մորգենթաուն համարում էր Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտություն, ինչը կխախտեր դիվանագիտական էթիկետը[77]։ 1915 թ. ապրիլի վերջին ամերիկյան պրեզիդենտին դիմեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսը։ Բայց

73 Լ ե ո, Անցյալից, էջ 347։

74 Ջ. Բ յ ո ր թ, նշվ. աշխ. էջ 86—87։

75 Լ ե ո, Անցյալից, էջ 269։

76 «Աշխարհ», № 137, 23.2, 1963։

77 H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 328—330.

զուր հույսեր։ Պրեզիդենտ Վիլսոնը բավարարվեց հավուր պատշաճի արված մի ձևական հայտարարությամբ և ապա ամեն ինչ շարունակվեց հին ձևով։

Ինչ վերաբերում է ամերիկյան հանրապետական կուսակցության պարագլուխ, նախկին պրեզիդենտ Թեոդոր Ռուզվելտի մեղադրական ելույթներին հայկական գործերում ԱՄՆ-ի բռնած դիրքի կապակցությամբ, ապա պետք է նկատել, որ դրանք միմիայն միջկուսակցական հաշիվներ մաքրելու նպատակով էին թելադրված[78]։ 1916 թ. հունվարի 30-ին Վիլսոնի գլխավորած դեմոկրատական կուսակցության երեսին լուրջ մեղադրանք շպրտելով, նա հայտարարեց, թե «քանի որ չեզոք երկրները Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ չփորձեցին հենց սկզբից հանդես գալ այդ գազանությունների (հայկական կոտորածների) դեմ, ապա նրանք այժմ պետք է բաժանեն Գերմանիայի կողմից կատարված քրեական հանցագործության գլխավոր պատասխանատվությունը...»[79]։ Այս և նման կարգի բարձրագոչ հայտարարություններից և ոչ մեկին գործնական որևէ քայլ չհետևեց և չէր էլ կարող հետևել։

Այս իմաստով ուշագրավ է Ավ. Ահարոնյանի վկայությունն այն մասին, որ հյուպատոսներից ամերիկյան դեսպանության ստացած տեղեկություններից «ամերիկյան կառավարությունը շատ լավ իրազեկ էր եղելությանը, բայց ոչինչ չէր անում։ Կոնսուլները օրավուր սարսափելի զեկուցումներ են ուղարկել։ Եվ ամերիկյան կառավարությունը ոչինչ»[80]։ Պատահական չէ, որ Կ. Պոլսից մեկնող դեսպան Մորգենթաուին ճանապարհող արյունարբու Թալեաթը շնորհակալություն էր հայտնում նրան «արդարամտության» համար։ Սակայն ի՞նչ փույթ դաշնակցական ջոջերի համար, որոնք Հայաստանի հանրապետության օրերին ձգտում էին երկրի բախտն ամբողջապես կապել Արևմտյան Եվրոպայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանների բարեխնամության, նրանց հովանավորության և օգնության հետ։

Միայն Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը, սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում փրկեցին հայ ժողովրդին վերջնական կործանումից։ Կոմունիստների կուսակցության ղեկավարությամբ, հայ ժողովուրդը Սովետական Հայաստանում ընթացավ թուրքական ջարդարարության, եվրոպական իմպերիալիզմի քաղաքականության հետևանքով առաջացած իր ծանր վերքերը ապաքինելու, իր նոր, սոցիալիստական կյանքը կառուցելու ուղիով։

Дж. С. Киракосян

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ИМПЕРИАЛИЗМ И ТУРЕЦКАЯ ПОЛИТИКА ИСТРЕБЛЕНИЯ АРМЯН

Резюме

В годы первой мировой войны младотурецкие правители с каннибальской жестокостью осуществили политику массового истребления западных армян. Развязав войну за передел мира, разжигая вражду

78 Տե՛ս «Մշակ», № 30, 10.2, 1916։

79 «Армянский вестник», № 4, 21. 11. 1916 г. Տե՛ս նաև «Ազգ բացառիկ թիվ» 1915—1916 թթ., Բոստոն, էջ 55—56։

80 ՄԼԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142։

между народами, правящие круги империалистических держав не только не воспрепятствовали осуществлению геноцида западных армян, но и своей политикой способствовали этому неслыханному злодеянию. Клика Талаата—Энвера—Джемаля пользовалась всемерной поддержкой кайзеровской Германии. Правители держав Антанты, кроме фарисейских заявлений, ничего не предприняли для спасения западных армян от турецкого варварства. Их не интересовала судьба армянского народа. Империалистические круги держав Антанты были заняты дипломатической грызней за раздел Ближнего Востока и в том числе Западной Армении. Снова были обмануты те армянские буржуазные партии, политические и общественные круги, которые наивно надеялись на благосклонность и поддержку империалистических государств.